

Мирослав Маринович

ПРИРОДА СУПЕРНИЦТВА Й НАСИЛЬСТВА У ПРАЦЯХ РЕНЕ ЖІРАРА Й РАЙМУНДА ШВАГЕРА

Моїм завданням є познайомити вас з однією з найцікавіших філософсько-богословських течій ХХ століття – теорією суперництва й насильства, викладеною у праці французького культуролога Рене Жірара, та з богословською інтерпретацією цієї теорії, опублікованою в українському перекладі у книзі „Чи потребуємо козла відпущення? Насильство та відкуплення у біблійних Писаннях”¹. Не згадати їх у конференції, що має назву „Конфлікти та примирення у світлі віри”, просто неможливо.

Головні обриси теорії Рене Жірара

Рене Жірар починав як літературний критик, що досліджував, зокрема, твори Федора Достоєвського. У цих творах його заворожували прояви людської жадоби й дивні спалахи насильства, які виникали поміж героями драматичних любовних „трикутників”. Так 1963 року він пише книгу „Достоєвський: від двоїстості до єдності”². Ці дослідження привели його до вивчення конфліктів, описаних у грецьких трагедіях і в п’єсах Шекспіра, і до науки етнології, в якій, зокрема, досліджуються так звані „примітивні” суспільства й пов’язаний із ними феномен сакральних жертвних обрядів, наприклад широко відомий обряд „козла відпущення”. Так 1972 року з’явилася чи не найзнаменитіша книга Рене Жірара „Насильство і сакральне”³, в якій і були сформульовані головні положення його теорії.

Хто з нас не знайомий з кіно- чи відеокдрами про ритуальні танці „диких” племен, у яких відтворюється одна і та сама картина: зародження конфлікту, поступове наростання гніву й агресії, а тоді кульмінаційне розрядження конфлікту в сутичці й загальне втихомирення емоцій? Що це? Театральна сценка, щоб не нудно було жити? Пізнавальні розповіді про минулину свого племені, як вважав Еміль Дюркгайм⁴? Чи виривання на волю прихованого сексуального лібідо, як вважав Зігмунд Фройд⁵? Усі ці припущення Жірар відкинув. Для нього ритуальні жертвні танці – це, якщо хочете, колективна „школа” запобігання конфліктам, це нагадування членам племені про небезпеку порушення табу, це навіть психотерапевтичне і ритуально контрольоване виведення на поверхню агресії, накопичених у племені, та нейтралізація їх. Сам Жірар окреслює це завдання так: „Жертвування призначене елімінувати сварки, суперництва, заздрість і чвари між рідними й сусідами”⁶.

Рене Жірар зауважив кілька особливостей конфлікту.

¹ Раймунд Швагер, *Чи потребуємо козла відпущення? Насильство та відкуплення у біблійних Писаннях*/ Пер. з нім. М. Томашек. – Львів: Свічадо, 2005. – 232 с. (далі – Раймунд Швагер).

² René Girard, *Dostoevski: du double a l'unité* (Paris: Plon, 1963), p. 77.

³ René Girard, *La violence et le sacré* (Paris: Editions Bernard Grasset, 1972), 456 pages.

⁴ Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, (1912, English translation by Joseph Swain: 1915) The Free Press, 1965. [ISBN 0-02-908010-X](#), new translation by Karen E. Fields 1995, [ISBN 0029079373](#)

⁵ *Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*.

⁶ Цит. за Раймунд Швагер. – с. 25.

- Гнів заразний і здатний, як полум'я, охопити всю спільноту. У гніві всі люди подібні і схильні усе зло приписувати супротивникові. Врешті-решт, кожен протагоніст вдається до насильства, але кожен вірить, що має виправдані причини для цього.
- Гнів сліпий і може розряджатися на випадкових об'єктах. Саме тому у казках і мітах таким поширеним є підкидання розгніваним потворами якогось замітника, на якому і розряджається їхній гнів.
- У тварин завдяки інстинкту існують механізми гальмування конфлікту – у якийсь момент сутички одна з тварин дає своєму супернику знак покори. У людей такого інстинкту немає.
- Немає однозначно злих та однозначно добрих героїв; ніхто на довгий час не є тільки розгніваним або тільки розсудливим. Пристрасті й потяг до насильства рано чи пізно зваблюють усіх.

Узявши до уваги ці й деякі інші особливості конфлікту, Жілар формулює міметичну теорію насильства (від грецького слова *мімесис* – наслідування). Людська жадоба, як і у творах Достоєвського, майже завжди діє у певному трикутнику:

герой, що жадає; вірець, який водночас є суперником; і особа, яку жадають. [...] Жадоба вибирає об'єкт за посередництвом вірця... Жадоба є завжди наслідуванням іншої жадоби, жадобою одного і того самого об'єкта і внаслідок цього невичерпним джерелом конфліктів та суперництва⁷.

Мімесис неминуче веде до суперництва. Чи є з цієї неминучості вихід? Жілар підмітив, що мімесис, який є причиною конфлікту, творить і механізм його залагодження. Уявімо собі спільноту, яку охопило суперництво. Кожен бореться з усіма, хаос, незрозуміло, де добро, а де – зло. І раптом хтось один вдається до привабливого і переможного вчинку щодо когось із своїх суперників. Мімесис – це наслідування, отож щораз більше людей прагне наслідувати цей переможний вчинок. Врешті взаємні суперечки й насильство усіх проти всіх майже миттєво обертаються в одностайне насильство усіх проти одного. Так насильство переноситься на одну, часто випадкову жертву. Остання гине, але суспільство порятоване: всі зі здивуванням помічають, що в спільноту вступив мир, що вони „очищені” від гріха ворожнечі і люди вже не видаються одне одному потворами.

Ця закономірність належить до психіки людини, а тому не залежить від національної приналежності. Повторюю, у гніві всі люди подібні. Ті суспільства, що їх ми назвали примітивними й дикими, знали руйнівну дію цієї закономірності і вміли її нейтралізувати через сакральні жертвні ритуали. Плем'я, яке нормально живе в умовах суворих табу, раптом спостерігає, як під час ритуалу ці табу свідомо порушуються і суперництва виходять назовні. Наростає агресія, хаос, і все це розряджається на ритуальній жертві – як правило, членові іншого племені чи жертвній тварині. Так у плем'я повертається мир, а заодно й пам'ять про небезпеку від порушення табу.

Головні обриси позиції Раймунда Швагера

Ще Рене Жілар, відповідаючи на запитання журналістів, відзначав, що „цей механізм [тобто механізм колективного перенесення насильства на випадкову жертву] ніде так не виразнено, як у Євангеліях”⁸. Швейцарський богослов Раймунд Швагер підхопив цю думку і спробував відповісти на кілька важливих питань, для прикладу: „Чому в Біблії такими поширеними є описи обману й насильства?”, „Чому у Старому Завіті Бог часто такий

⁷ Там само. – с. 27-28.

⁸ Там само. – с. 139.

гнівливий?”, „Яке місце в теорії Жірара займає викупна й спасительна жертва Ісуса Христа?” Простежмо і ми за ходом думки швейцарського богослова.

Міметична теорія і Старий Завіт

Швагер спершу аналізує Старий Завіт і виводить чотири категорії текстів, у яких ідеться про божественне каральне насильство⁹:

1. Бог виступає як якесь ірраціональне єство, що без зрозумілої причини вбиває або хоче вбивати.
 Як же дійшли до току Нахона, Узза простягнув руку до Божого ковчега й схопив його, бо, зноровившись, робоча худоба була його нахилила. Та *гнів Господній запалав на Уззу, і Господь ударив його за цю відчайдушність*, і він помер там коло ковчегу Божого (2 Сам 6:6-7).
2. Він реагує на лихі вчинки, що їх люди вже скоїли, і Сам здійснює помсту.
 І розпорошу Я їх [юдеїв] серед народів, яких ні вони, ні батьки їхні не знали, і *пошлю Я за ними меча, аж поки не вигублю їх!* (Єр 9:15).
3. Він карає злочинців тим, що у Своєму гніві видає їх у руки інших (жорстоких) людей.
 Я (Ягве) вишлю на тебе гнів Мій, дихну на тебе вогнем Мого обурення. *Видам тебе в руки жорстоким людям*, що розуміють своє згубне діло (Єз 21:36).
4. Лиходії самі карають себе тим, що їхні вчинки падають назад на їхню голову.
 А хто проти мене грішить, той сам себе кривдить; всі, що мене ненавидять, полюбили смерть (Прип 8:36).
 Хто рие яму, сам упаде до неї, Хто котить камінь угору, на нього він повернеться (Прип 26:27).

Проте такий поділ на категорії виявляється доволі умовним, бо уважний аналіз їх приводить Швагера до висновку:

Насильство завжди чинять люди. Численні тексти про Божу помсту слід зарахувати до тих висловлювань, в яких мовиться тільки про людське насильство. [...] Кара полягає в тому, що Бог віддає людей схильностям їхніх сердець. Вони ж самі себе взаємно карають і ховаються від Його обличчя. Бог тому захований, що насильники самі ховаються від Нього¹⁰.

Далі Швагер аналізує цілу низку біблійних текстів, у яких ідеться про руйнівну дію заздрощів та суперництва. Класичними у цьому сенсі є дві біблійні оповіді. Так, у розповіді про гріхопадіння [Бу 3:1-24] Змій зумів спокусити Єву, бо йому вдалося намовити жінку повірити в те, що сам Бог від них щось приховує. І як тільки з'являється об'єкт пожадання, що належить Богові, але не належить жінці, то відразу вступає в дію мімесис, і Бог стає для жінки суперником. Але насправді заздрісним був не Бог, і в Книзі Мудрості читаємо:

Через заздрість диявола смерть увійшла у світ,
 скуштують її ті, що йому належать (Муд 2:24).

Не менш ілюстративною є оповідь про Каїна й Авеля [Бу 4:1-16]. Обидва брати приносять Богові жертву, але з якихось причин жертва Авеля Богові мила, а жертва Каїна – ні. Це викликає в серці Каїна заздрість і ревності, що відтак ведуть до суперництва і вбивства. „Отже, – робить висновок Швагер, – як теорія Жірара, так і старозавітні Писання бачать корінь гріха й насильства в заздрості й ревнощах”¹¹.

⁹ Там само. – сс. 73-74.

¹⁰ Там само. – сс. 77, 81.

¹¹ Там само. – с. 84.

Утім, уважний дослідник може заперечити: але ж у старозавітних Писаннях Сам Бог називає Себе ревним! Як це погодити з тим, що корінь гріха – у заздрості й ревнощах? Проаналізувавши біблійні тексти, Швагер знову доходить висновку:

У текстах, де мова йде про насильницьку діяльність Ягве, ми могли стверджувати, що звичайно маються на увазі людські вчинки, котрі тим чи іншим способом зводяться до Бога. Подібне могло б стосуватися і ревливості. Прихильники Ягве проектували свої власні ревності на свого Бога¹².

Вище ми згадували, яким важливим елементом міметичної теорії конфлікту є наслідування. Що в Старому Завіті, окрім згаданої оповіді про Єву, свідчить про небезпеку наслідування? Вражаюче, але вже перша Божа заповідь, принесена Мойсеєм давнім юдеям, говорить про неприпустимість і непростимість наслідування культів чужих народів:

Якщо ти забудеш Господа, Бога твого, і потягнеш за іншими богами, і станеш їм служити, і падатимеш ниць перед ними — то ось нині я врочисто свідчу вам, що напевно загинете (Втор 8:19; пор. 11:28).

Про небезпеку наслідування чужих культів є численні згадки ледь не у всіх ізраїльських пророків. Отож, Швагер робить висновок:

Мілітарна міць і політичний блиск асирійців були тою справжньою причиною, чому Ізраїль спокусився на наслідування їхніх культів. Тоді вважали, що мілітарний, політичний і господарський успіх народу мав пряме відношення до його релігійних культів. Якщо прагнули такого самого успіху, мусили наслідувати відповідні культу. Отже, тут маємо спільність із моделлю Жірара. Чужі народи постійно були зразками для Ізраїля... Не теоретичні міркування спонукали Ізраїль поважати чужих богів; його знемагала радше принадність успішних зразків. Він почав жадати те, що бачив у могутніших довоколишніх народів¹³.

І висновок авторів Старого Завіту однастайний: саме це наслідування чужих культів, яке породжує ревності, суперництво, а відтак і насильство, є причиною лиха, яке щоразу падає на Ізраїль.

Не менш вражаючими є біблійні оповіді про ще один момент міметичного суперництва – збирання усіх проти одного. Тільки важливо, підкреслює Швагер, що в Старому Завіті (особливо у Псалмах) ця картина подана з перспективи не тих, хто гуртується, щоб виштовхнути і вбити когось одного, а з перспективи власне того, кого оточують і намагаються вбити. Ось лише два принагідні приклади:

Встають царі землі, князі *зговорюються разом* на Господа й на Його Помазаника (Пс 2:1-2).

Бо ось причаїлись на душу мою, на мене збираються сильні, – не моя в тім провина, о Господи, і не мій гріх! Без моєї провини вони он збігаються та готуються [Пс 58:4-5].

Псалмопівець визнає свої провини лише перед Богом [“Тобі, одному Тобі я згрішив” – Пс 50:6], тоді як перед іншими народами, що переслідують його, він почувається невинуватим. Тут оцінювання ситуації йде виключно з позиції переслідуваного, а відтак таке оцінювання, згідно з теорією Жірара, приречено на суто людську суб’єктивну аберрацію зору.

Проте чи не найбільше теорії Жірара відповідають старозавітні тексти Второїсаї, у яких натрапляємо на образ Страждального Слуги. Як свідчить Раймунд Швагер, тут

найвиразніше говорить про факт перенесення численних насильств на одного безвинного. В ньому Ягве об’являється найбільш особисто і водночас дає Своему слугі здатність до якісно нової — ненасильницької поведінки [...] Второїсаї роз’яснює, що Бог усуває нахил до

¹² Там само. – с. 85.

¹³ Там само. – с. 88.

насильства зі світу людей не чудесним способом. Ймовірно, Він дає Своєму слугі... здатність нести чужі злочини, не відплачуючи тією самою монетою¹⁴.

Отже, зробімо загальний висновок: Швагеру вдається знайти в старозавітних текстах вражаючі паралелі чи ілюстрації до міметичної теорії суперництва, сформульованої Рене Жіраром. Це дає йому підстави стверджувати те, про що говориться не лише в Старому Завіті, а чи не в усіх монотеїстичних релігіях:

Коли люди відходять від Бога, вони віддаються насильству і, раніше або пізніше, взаємно вбивають одні одних. Тільки коли вони слухаються голосу Ягве, то можуть разом жити в мирі. Коли Ягве об'являє Себе як Господь, Він не передає людям якогось додаткового знання. Він викриває їхнє підспудне насильство й показує їм, що вони можуть правдиво і мирно жити тільки в Його імені¹⁵.

Міметична теорія і Новий Завіт

Наступним кроком Раймунда Швагера є аналіз Нового Завіту, і тут часом видається, що теорія Жірара, при всій зовнішній подібності, наштовхується на певні труднощі. Так, у теорії Жірара

перетворення взаємних суперництв і всебічних агресій в одностайне насильство всіх проти одного відбувається спонтанно і дуже несподівано. На відміну від цього в Євангеліях зображено, як поволі зростала ворожнеча до Ісуса і як поступово збиралися неприязні групи¹⁶.

Проте пристрасті довкола Ісуса кипіли не менш бурхливо і не менш ефективно засліплювали розум. Здається, у Євангеліях той самий процес наростання агресій подано ніби у сповільненій зйомці.

Також Швагер зауважує, що в Новому Завіті Ісус виступає не як випадковий „козел відпущення”. Якщо хочете, це сам Бог, знаючи про особливості людської психіки і про механізм розрядження підспудних агресій, використовує механізм „козла відпущення” і посилає Свого Сина на жертву, щоб вивести з людства накопичені в ньому гріхи. Місія Ісуса свідома, добровільна, але не волюнтаристська. За Євангеліями, Ісус окреслив Своє завдання такими словами:

Має сповнитись на Мені, що написано: До злочинців Його зараховано (Лк 22:37; пор. Іс 53:12).

Але щоб сповнилося слово, що написано в законі їхньому: ненавиділи вони Мене без причини (Йо 15:25).

Ще однією ілюстрацією до справедливості жірарівських інтуїцій є євангельська оповідь про позицію первосвященника Каяфи („Краще для вас, щоб один чоловік прийняв смерть за людей, аніж щоб увесь народ мав загинути” – Ів 11:49-50):

Мудрість Каяфи є мудрістю політика. Оскільки конфлікти неминучі, краще пожертвувати одним задля багатьох, аніж щоб усі загинули. Каяфа діє точно за логікою механізму козла відпущення. Народ має вберегтися від самознищення колективним виштовхуванням і вбиванням жертви¹⁷.

Проте чи не найяскравіше про небезпеку суперництв свідчить Сам Ісус. Етичні вимоги Ісуса вказують на єдино можливий шлях до справжнього подолання ворожнечі, і в цьому сенсі Нагірна проповідь Христа – це апофеоз розкриття таїни насильства. Вдумайтесь у добре знані слова Ісуса, але вже з перспективи жірарівської теорії:

¹⁴ Там само. – с. 136.

¹⁵ Там само. – с. 125.

¹⁶ Там само. – с. 185.

¹⁷ Там само. – с. 203.

А Я вам кажу: Не противтеся злому. І коли хто вдарить тебе в праву щоку, підстав йому й другу (Мт 5:39).

Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає; творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує (Мт 5:44).

Коли ви прощатимете людям їхні провини, то й Отець ваш небесний простить вам (Мт 6:14).

Не судіть, щоб і вас не судили (Мт 7:1)

Висновки Швагера, зрозуміло, цілковито збігаються з Ісусовими:

Де за зло відплачують злом і де на насильство відповідають контрнасильством, там перебувають у сфері впливу мімесису. У цьому випадку зовсім другорядним є те, чи перший удар відбувся законно чи незаконно. Він у будь-якому разі призводить до протиудару і запускає в дію заразливий вплив агресії. [...] Тільки там, де мімесис знешкоджено, припиняється процес поширення зла¹⁸.

На цьому я змушений обірвати перелік надзвичайно цікавих аналіз Швагера, щоб перейти, врешті, до висновків загальних, важливих для нас з точки зору викликів сучасності.

Міметична теорія Жірара та людська історія

Напевно, не одного з нас дивували слова Євангелія про Князя цього світу (Ів 14:30), який є князем темряви. Здавалося б, чому саме він, а не Бог, править нами? Відповідь теорії Жірара однозначні: Князем цього світу є суперництва; доки ми даємося мімесису втягнути нас у порочне коло насильства, доти ми є рабами того Князя.

Аналізи Жірара показують, як кожна авторитарна влада функціонує за механізмом козла відпущення. Тому викриття підспудних процесів насильства через вість про безмежну любов мусить закономірно привести до ґрунтовної зміни в структурах володарювання. Це саме засвідчує й Новий Завіт¹⁹ [«Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а вельможі їх тиснуть. Не так буде між вами, але хто великим із вас хоче бути, - хай буде слугою він вам»].

Згідно зі Швагером, ще одну фатальну помилку робили християни, коли не слухали попередження ап. Павла (Рим. 11:18-24) про небезпеку чванства і звинуватили у всіх гріхах людського роду юдеїв. Ті, в чиї руки було дано Євангеліє як розгадку тайни суперництва, не змогли помітити, що міметичне суперництво з юдеями за право бути єдиними спадкоємцями Божих обітниць втягнуло їх у суперництво, яке тривало дві тисячі літ. Далі процитую Швагера:

Християни, які мали б розгадати механізм насильства, створили нового козла відпущення. Антисемітизм був придатний їм для того, щоб приховати правду про самих себе... Як фарисеї через переслідування Ісуса, так і християни через переслідування євреїв притлумлювали правду про самих себе²⁰.

Не приховує Швагер й іншої історичної вини дітей і слуг Церкви:

Церкви теж могли надто легко захопитися думкою, що на випадок потреби Божу справу можна захищати за допомогою насильства. Так проявилися в історії такі горезвісні явища, як поширення віри мечем, військові дії проти еретиків, хрестоносні походи, інквізиція й катування, спалювання відьом, релігійні війни та інше. Ісус провістив, як люди будуть захоплюватися думкою, що вбиванням роблять Богові послугу [„Вас виженуть із синагог, і настане година, коли кожен, хто вас убиватиме, гадатиме, що ніби службу приносить Богові”

¹⁸ Там само. – сс. 169-170.

¹⁹ Там само. – с. 212.

²⁰ Там само. – с. 216.

(Йо 16:2)]. А той факт, що навіть офіційна Церква і святі могли стати жертвою обману, кидає яскраве світло на диявольське вміння насильства приховати свою справжню суть²¹.

Досить побіжного погляду на нинішній світ, щоб зробити висновок: спасіння, яке прийшло у світ зі Христом, об'явлене, але ще *не засвоєне*. Ось чому таки має рацію німецький юрист Рудольф Зом, коли стверджує: „Церква перемогла не завдяки християнам, а всупереч їм – силою Євангелія”²², яке, додамо від себе, постійно кличе нас до обірвання фатального ланцюга суперництва й насильства.

Чи стосується теорія Жірара лише давньоминулих подій? Якби ж то... Міметичне суперництво католиків і протестантів за Північну Ірландію або ж палестинців та ізраїльтян за одну і ту ж землю Палестини; переможний напад ісламських терористів на Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку та Пентагон у Вашингтоні, що, здається, заразив своєю успішністю усіх терористів світу – все це деталі однієї великої картини суперництв світового масштабу, з яких ми так важко знаходимо вихід. Теорія Рене Жірара, інтерпретована Раймундом Швагером, не є універсальною панацеєю, яку можна механічно прикладати до будь-якого конфлікту й одразу знайти прагматичний вихід. Саме в цьому й полягає головне застереження Церкви щодо цієї теорії, яке можна передати словами: „Бійтеся тих її інтерпретацій, які обіцяють пояснити все”. Представлена вам теорія не дає відповіді на всі питання, але вона допомагає нам з усією серйозністю поставитися до тих словесних формул Євангелія, зокрема Нагірної проповіді Ісуса, які людство на всі лади критикувало, а то й нищівно висміювало. Проте, здається, тут впору поставити відоме запитання: „Над ким сміялося?..”

²¹ Там само. – с. 218.

²² Цит. за: Макс Даймонт, *Євреї, Бог и история*. – Библиотека-Алия, Израиль. – 1989. – С. 191.